

C. M. Xangişiyev: *Qumuq Til -Morfologiya-*, Dağıstan Paçalıq Universitetni Neşriyatı, Mahaçqala, 1995, 232 s.

Rusya Federasyonuna bağılı Dağıstan Cumhuriyetinde yaşayan 300 binden fazla nüfusa sahip Kumuk Türklerinin dili üzerine yazılmış gramer kitapları, okul kitaplarını bir yana bırakacak olursak, oldukça sınırlıdır. 1926'da Bekir Sıtkı Çobanzade'nin yayımladığı *Kumuk Dili ve Edebiyatı Tedkikleri* (Azerbaycan Tedkik ve Tetebbu Cemiyeti Neşriyatı, Bakü, 1926)'nden sonra 1933'te A. N. Batırmurzayof'un *Qumuq Tilni Grammatikası* (Mahac-Qala, 1933) adlı denemesini görüyoruz. Kumuk Türkçesinin ilk teferruatlı gramerini N. K. Dmitriyev yazmıştır. Dmitriyev, Kumuk Türkçesi gramerinin bazı meseleleri hakkındaki monografilerinden sonra *Oçerki po kumıkskomu sintaksisu* (Yazıki Severnogo Kavkaza i Dagestana, vıp. I, M.-L., 1935) adındaki sentaks denemesini ve nihayet 1940'ta *Grammatika kumıkskogo yazıka* (Kumuk Dili Grameri, Moskova-Leningrad, 1940) adlı kitabını yayımladı. Dmitriyev'in kitaplarını, esas olarak ondan yararlanan M. K. Gafurov'un *Qumuq Til' Grammatikası*, I bölüm (Mahaçkala, 1940) ve A. N. Batırmurzayev'in *Qumuq tilni Grammatikası*, I bölüm (Mahaçkala, 1949) ile *Qumuq tilni Grammatikası*, II bölüm (Mahaçkala, 1949) adlı kitapları takip etti. Daha sonra Y. D. Canmavov'un, Kumuk Türkçesindeki zarf-fiilleri, öteki Türk lehçeleriyle mukayeseli olarak incelediği kitabı yayımlandı (*Deepriçastiya v kumıkskom Literaturnom Yazıke -Sravnitel'no s drugim Tyurkskimi Yazıkami-*, Dagestanskiy Gosudarstvennyy Universitet im. V. İ. Lenina, İzdatel'stvo "Nauka", Moskva 1967). Yukarıda son olarak bahsedilen Canmavov'un kitabında olduğu gibi gramerin çeşitli müstakil konularına veya ağız çalışmalarına hasredilmiş yayımlar (burada bütün araştırma ve yayınlarını sayamayacağımız Ölmesov, Haciahmedov, İ. Kerimov ve Xangişiyev'in değerli katkılarını hatırlatmak gerekir) bir yana bırakıldığında, genel olarak Kumuk Türkçesi gramerini inceleyen kitaplar bunlardır ve artık piyasada mevcutları çoktan tükenmiş bulunmaktadır. Üstelik aradan geçen uzun yıllar içinde Türkolojide hayli mesafe alınmış, karanlıkta kalan bazı konular ortaya çıkarılmış, pek çok problem çözüme kavuşturulmuş ve böylece mevcut Kumuk gramerleri güncelli-

ğini kaybetmiştir. Bu şekilde meydana gelen boşluk, daha önce çeşitli sınıflar için okul gramerleri de yazmış olan C. M. Hangişiyev'in tanıtılmamıza konu olan *Qumuq Til -morfolojiya* adlı kitabı ile nihayet 1995'te doldurulmuş oldu.

Kendisinden sonra yazılan gramerlere kaynaklık teşkil eden Dmitriyev'in kitabının Rusça olduğu göz önüne alındığında, Kumuk Türklerine ana dillerinde gramerlerini öğrenme imkânı sunan Xangişiyev'in gramerinin değeri daha iyi anlaşılmaktadır. Üstelik Xangişiyev, gerek genel olarak Türkolojide, gerekse Kumuk Türkçesinin gramerinde ulaşılan yenilikleri kitabına yansıtmış, buna ek olarak Rusça gramer terimlerinin yerine teklif ettiği 33 Kumuk Türkçesi terimi kullanmış ve bunları kitabın son sayfasına "Qoşum-Yangı Terimler Sözlüğü" (İlave: Yeni Terimler Sözlüğü) başlığı altında vermiştir. Xangişiyev'in gramerinin bir başka genel özelliği de önceki araştırmacıların görüşleriyle mukayeseli olarak konuları işlemiş olmasında ve gereken yerlerde onlara referanslarda bulunmasında. Ayrıca kitap, tanıtıcı gramer niteliğinde olmakla birlikte bazı konular tarihî ve çağdaş Türk lehçeleriyle mukayeseli olarak ele alınmış; gramer şekillerinin işlevleri, edebî metinlerden ve günlük konuşma cümlelerinden verilen örneklerle açıklanmış.

Kitap, morfoloji hakkında genel bilgilerin verildiği giriş mahiyetindeki kısımlardan sonra 13 bölümden meydana geliyor: *Til gesimleri* "kelime türleri", *Atlıq* "isim", *Sıpatlıq* "sıfat", *Sanawluq* "sayı isimleri/sıfatları", *Orunça* "zamir", *Hallıq* "zarf", *Işlik* "fiil", *Tirkewüçler* "çekim edatları", *Baylawuçlar* "bağlaçlar", *Geseqçeler* "(sona gelen) edatlar", *Modal'* sözler "modal sözler", *Ünlük* "ünlem" ve Tawuş sözler "taklidî kelimeler". Görüldüğü gibi yapım ekleri için müstakil bir bölüm ayrılmamış; buna mukabil isim, fiil, sıfat, zarf bölümlerinde, bu kelime türlerini türeten ekler başlığı altında ele alınmıştır.

Genel olarak başarılı bulduğumuz Hangişiyev'in bu kitabında gözümüze takılan bazı noktalar hakkındaki görüşlerimizi burada belirtmek isteriz. Kitapta Sovyet gramercilik anlayışının bir özelliği olarak fiillerin birleşik kipleri, basit kiplerle birlikte ele alınmıştır. Bu durum, Türk dilinin genel bir özelliği olan hikâye, rivayet ve şart birleşik kiplerinin sistematik ve şematik olarak bütünlü-

le ortaya konmasını engellemektedir. Yardımcı fiiller de yine aynı gramercilik anlayışının sonucu olarak iki ayrı bölümde; birincisi "İşlikni etilişi" (fiil yapımı s. 157) alt bölümünün "Sintaksis yolunda işlikni etilişi" (sentaks yoluyla fiil yapımı, s. 158) alt başlığında; ikincisi ise "İşni etilegen küyün görsetegen formalar" (fiilin yapıma tarzını gösteren şekiller, s. 190) başlığı altında ele alınmışlardır.

Kitapta isimlerin sadece şimdiki zaman çekimi verilmiş (Xabarlıq kategoriyası "Bildirme kategorisi", s. 44-47); buna karşılık görülen geçmiş zaman (ör. yaxşı edim "iyiydim"), öğrenilen geçmiş zaman (ör. yaxşı ekenmen "iyiymişim") ve şart (ör. yaxşı busam "iyiysem") çekimlerine hiç değinilmemiştir.

Kumuk Türkçesinde asıl istek eki *-ğay/-gey* 'dir; ancak bu ek günümüzde basit kip çekiminde değil, birleşik çekimlerde kullanılır. İstek ifadesi için emir ekleri, ihtiyarî olarak *çı, çî, çu çü; dağı, xari* gibi edatlarla birlikte kullanılır. Bunun yanında emir eklerinin *-sana/-sene* ekleriyle genişletilmiş şekilleri de altı şahıs için kullanılabilir. Hangişiyev, asıl istek çekimi için bu son şekli vermiş (*Tilek bağış* "dilek kipi", s. 118-122), önce zikredilenleri ise emir kipi bölümünde (*Buyruk bağış*, s. 115-118) incelemiştir. Her ne kadar emir eki+*sana/-sene*'li şekiller emir kipine dayanmakta ise de işlevsel olarak istek ifade etmeleri, yazarı metodunda haklı çıkarmaktadır. Bizim burada asıl dikkatimizi çeken husus, istek kipine ilâve olarak verilen ve sadece 2. şahısta kullanıldığını belirttiği *-ğın, -gin, ğun, -gün; -ğır, -gir, -ğur, -gür* ekleriyle ilgili olarak sunduğu örneklerdir; çünkü burada verilen örnekler incelendiğinde bazılarının 2. değil 3. şahıs gösterdiği görülmüyor. Meselâ *Ösüp-ösüp ulla bolğur!* "Büyü büyü, kocaman ol!" ve *Uzaq yaşağın!* "Uzun yaşa/uzun ömünlü ol!" cümlelerinde 2. şahıs ifadesi varken; *Üyüñ yığılmağır!* "Evin yıkılmasın!" cümlesinde 3. şahıs açıkça görülmektedir. Bu eklerin hem 2. hem 3. şahısta ve ayrıca yazarın aynı yerde isabetle belirttiği gibi sıfat-fiil işlevinde de kullanılması (*Açılmağır qapulariñ açsana, yağılmağır şamçıraqlariñ yaqsana*. "Açılmayası kapılarını açsana, yakılmayası mumlarını yaksana" örneğinde olduğu gibi) incelenmeye değer bir özellik olarak önümüzde duruyor.

N. K. Dmitriyev, yukarıda anılan kitabında mastarları “infinitiv” başlığı altında toplamış ve bunların *-maq/-mek* ve *-ıw/-ıw/-ıw/-üw* ekleriyle yapıldığını belirtmişti (s. 125-127). Xangişiyev, Dmitriyev’i eleştirerek mastarları “at işlik” (s.173-181) ve infinitiv (s. 181-184) olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Yazarın at işlik terimiyle kastettiği; aslen *-maq / -mek* ekleriyle (ör. *almaq* "almak", *gelmek* "gelmek" gibi) ve *-ıw / -ıw / -ıw / -üw* ekleriyle (ör. *alıw* "alma, alış", *gelıw* "gelme, geliş", *tutuw* "tutma, tutuş", *görüw* "görme, görüş" gibi) ve bunlara ilâve olarak çeşitli sıfat-fiillere *-lıq/-lik/-lıq/-lik* eklerinin getirilmesiyle (ör. *alğanlıq* "almışlık, almaklık; almış olma", *alağanlıq* "alırılık, almaklık; alır olma", *yaşa-jaqlıq* "yaşayacaklık, yaşamaklık; yaşayacak olma" gibi) yapılan ve çekimlenebilen fiil isimleridir (Bu sonuncu şekillerin sıfat-fillerden yapılmış soyut isimler olduğu açıktır.) “İnfinitiv” terimiyle kast ettiği ise *-mağa/-mege* ekiyle yapılan ve çekim eki kabul etmeyen fiil isimleridir. Oysa Dmitriyev bu son şeklin *-maq/-mek* ekiyle yapılan “infinitiv”lere yönelme hâli eki *-ğa/-ge*’nin getirilmesiyle elde edildiğini ve bazen kaynaşma sonucunda *-ma/-me* şeklinde kısalabildiğini, ancak uzun telâffuz edildiğini ve kısa veya tam şeklin sadece gereklilik çekiminde kullanıldığını bildirmektedir. Xangişiyev’in fikrinde *-mağa/-mege* ekiyle yapılan “infinitivler” soru eki hariç hiç çekim eki almaz ve çeşitli gramer kuruluşlarında kullanılır. Gereklilik kipi hariç, Xangişiyev’in verdiği örneklerin hepsinde de yönelme hâli ekinin işlevleri hissedilmektedir. Meselâ: *Biz munda oxumağa gelgenbiz.* "Biz buraya okumağa (burada okumak için) geldik." (s. 182); ... *oxumağa girişdi.* "... okumaya girişti (başladı)." (s. 183); *Barma da bararman, aytma da aytarman.* "gitmeğe (gitmesine) giderim, söylemeğe (söylemesine) söylerim."; *Oxuma çı oxudum, tek yaxşı anlamadım.* "Okumağa (okumasına) okudum, ama iyi anlamadım." (s. 184). Gereklilik kipinde ise *-mağa/-mege* ile yapılan fiil isimlerinin yönelme işlevinin kaybolduğu doğrudur: *Onu axşam üyge çağırmağa gerek.* "Onu akşam eve çağırarak gerek."; *Biz getmege gerekbiz.* "Biz gitmeliyiz." (s. 183). Kanaatimce bu durum yine de söz konusu ekin “at işlik”lerden ayrı olarak “infinitiv” başlığı altında değerlendirilmesini gerektirmez. “İnfinitiv”, yani mastar veya *isim-fil*; fiil kök ve gövdelerinin karşıladıkları oluş, kılış ve durumları şahıs ve zamana bağlı olmadan gösteren kelime türüdür

ve *-maq/-mek* ve *-ıw/-iw/-uw/-üw* ekleriyle yapılanlar da bu özelliği gösterirler. Xangışiyev'in dediği gibi iyelik ve hâl çekimlerinin yapılabilmeleri (s. 174), onların isimleşmiş olmalarındandır. *-mağa/-mege* eki ise zaten bir isim hâl eki almıştır ve hâl eklerinden sonra başka bir hâl veya iyelik eki gelmez. Dmitriyev ile Xangışiyev'in aynı konuyu farklı açılardan ele almaları, birincisinin "tanıtıcı ve çok zamanlı gramer" metodunu, ikincisinin ise bazı şekilleri, bazı tarihî ve çağdaş lehçelerle mukayese denemesinde bulunmakla birlikte ağırlıklı olarak "eş zamanlı ve işlevsel gramer" metodunu uygulamalarından kaynaklanmıştır. Böylece Xangışiyev'in isim-fiil konusuna yaklaşım tarzı, *-mağa/-mege*'nin çeşitli işlevlerini topluca görmemize imkân sağlaması bakımından faydalı olmuştur.

Sonuç olarak Xangışiyev'i bu kitabından dolayı kutluyor, ses bilgisi ve cümle bilgisi sahalarında aynı çapta ve yine Kumuk Türkçesiyle yazılmış yeni kitaplarını bekliyoruz.

YARD. DOÇ. DR. ÇETİN PEKACAR